

УДК 343.985.004

О.В. Лускатов, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Т.О. Лускатова, слідчий Кіровського районного відділу
Дніпропетровського міського управління УМВС України
в Дніпропетровській області

ВИКОРИСТАННЯ ОКРЕМИХ НЕТРАДИЦІЙНИХ ЗАСОБІВ ДЛЯ ОТРИМАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Розглянуто позиції науковців щодо можливості та доцільності застосування окремих видів нетрадиційних засобів для отримання криміналістично значущої інформації, наведено результати анкетування працівників правоохоронних органів із зазначеної проблематики.

Ключові слова: інтуїція, криміналістично значуща інформація, нетрадиційні засоби, гіпноз, поліграф.

Рассмотрены позиции ученых относительно возможности и целесообразности использования отдельных видов нетрадиционных средств для получения криминалистически значимой информации, приведены результаты анкетирования работников правоохранительных органов по указанной проблематике.

Considered the position of the scholars concerning the feasibility of using certain types of non-traditional means of obtaining important information for the investigation, the results of questioning law enforcement officials on this issue.

Дослідженню проблеми допустимості у кримінальному судочинстві та з'ясуванню можливостей, які надають для розслідування результати використання окремих видів нетрадиційних засобів отримання криміналістично значущої інформації, приділяли увагу вчені-криміналісти Р.С. Бєлкін, В.П. Бахін, В.К. Весельський, В.О. Коновалова, Н.С. Карпов, О.М. Ларін, М.А. Селиванов, В.М. Стратонов, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, В.Ю. Шепітько та інші. Проте зазначені питання і досі залишаються дискусійними, дослідження тривають, що й зумовлює актуальність теми статті.

Метою статті є узагальнення позицій вчених щодо використання окремих видів нетрадиційних засобів, зокрема поліграфа та гіпнозу, для отримання криміналістично значущої інформації, у тому числі й шляхом припущень інтуїтивного характеру, а також висвітлення результатів анкетування стосовно усвідомлення можливостей та ефективності застосування різних видів зазначених засобів.

Як відомо, в основі розслідування будь-якого злочину завжди є факти у вигляді інформації, первісно отриманої з матеріальних джерел чи від осіб-очевидців

злочину, зміст, якісний і кількісний склад якої поступово розширюється завдяки досвіду слідчого, помноженому на його логіку та здатність аналітично мислити. Однак, як зазначає Еріх Анушат (характеризуючи категорію «інтуїція»), мабуть, у багатьох криміналістів під час ознайомлення з будь-якою справою зовсім випадково з'являється певна думка щодо суті справи чи особи, яка вчинила злочин, до того ж без будь-якої вагомої причини, яка б могла призвести до такого припущення (і слід зазначити, що така думка іноді буває правильною) [2, с. 68].

Не вдаючись до аналізу поняття «інтуїція» (тим паче, що з цього приводу науковці висловлюють різні позиції), доцільно визначити, якою мірою його можна розглядати у розрізі криміналістично значущої інформації і чи пов'язано воно з отриманням такої інформації шляхом використання окремих видів нетрадиційних засобів [12, с. 180—188].

Р.С. Белкін до криміналістично значущої інформації відносить будь-яку інформацію, що використовується для вирішення криміналістичних завдань, незалежно від її виду та джерел. Він наголошує, що з точки зору засобів, завдань і цілей доказування інформація може бути тільки доказовою чи орієнтувальною [3, с. 237].

На думку В.В. Бірюкова, поняття криміналістично значущої інформації охоплює широке коло відомостей, які можна використати у розслідуванні, а саме:

- відомості про подію злочину і характер взаємодії об'єктів, а також ті, які можна використати під час розслідування інших злочинів;
- відомості про об'єкти, які стосуються злочинної події, зібрані поза їх зв'язком зі злочином і набувають криміналістичного значення у разі їх використання під час розслідування;
- інформація як сукупність нормативно-правових, криміналістичних та інших знань (у тому числі й з оперативно-розшукової діяльності), якими керується суб'єкт розслідування для виявлення та використання зазначеної вище інформації [4, с. 16—18].

На думку науковця, криміналістично значуща інформація лежить в основі встановлення об'єктивної істини під час розслідування події злочину [5, с. 223].

Слушною є думка науковців, що криміналістично значуща інформація — доволі широке поняття, яке співвідноситься як ціле з такими окремими категоріями, як процесуальна, оперативна, доказова інформація, і містить відомості, що їх можна використати для розслідування злочину. Зрозуміло, що відомості, отримані інтуїтивно, не є об'єктивними, і тому виключно на них не можна спиратися під час збирання доказів. Проте, якщо такі відомості відповідають наявній у справі інформації, отриманій процесуальним шляхом, вони здатні розширити коло криміналістично значущої інформації, частина якої у подальшому (за умов процесуального закріплення) може трансформуватися у доказову.

У криміналістичній літературі нетрадиційними засобами називають біолокацію, біоритмологію, гіпноз, голографію, дерматогліфіку, кінесику, одорологію, поліграф, телепатію, яснобачення тощо.

З метою з'ясування поінформованості працівників правоохоронних органів щодо видів нетрадиційних засобів та їх можливостей, а також ступеня і напрямів використання ними цих засобів у практичній діяльності та оцінки їх ефективності було проведено анкетування.

Під час дослідження було опитано представників таких підрозділів:

- досудового слідства — 30 % анкетованих;
- оперативних — 34 %;
- експертних — 9 %;
- інших — 27 %.

Більшість респондентів (86 %) у цілому обізнані з нетрадиційними засобами. При цьому ступінь їх поінформованості щодо різноманіття нетрадиційних засобів становить:

- щодо біолокації — 17 % опитаних респондентів;
- голографії — 6 %;
- одорології — 43 %;
- яснобачення — 49 %;
- біоритмології — 9 %;
- дерматогліфіки — 9 %;
- поліграфа — 63 %;
- гіпнозу — 49 %;
- кінесики — 14 %;
- телепатії — 31 %.

Більшість анкетованих респондентів (74 %) у цілому обізнана і з можливостями застосування різних видів нетрадиційних засобів, зокрема:

- біолокації — 11 %;
- голографії — 0 %;
- одорології — 40 %;
- яснобачення — 31 %;
- біоритмології — 3 %;
- дерматогліфіки — 3 %;
- поліграфа — 57 %;
- гіпнозу — 43 %;
- кінесики — 11 %;
- телепатії — 23 %.

Водночас під час розслідування та розкриття злочинів використання нетрадиційних засобів не набуло широкого розвитку. У практичній діяльності їх використовували лише 17 % респондентів, у тому числі: одорологію — 3 %, яснобачення — 9 %, поліграф — 9 %, кінесику — 6 %.

Однак 49 % опитаних відомо про використання нетрадиційних засобів під час розслідування злочинів іншими співробітниками.

Як свідчить опитування, нетрадиційні засоби використовували з метою:

- встановлення особи злочинця — у 31 % випадків;
- встановлення місцезнаходження злочинця або інших осіб — 20 %;
- встановлення місцезнаходження об'єктів (трупа, викрадених речей, слідів злочинця тощо), що мають значення для розслідування, — 31 %;
- отримання показань — 9 %;
- отримання відомостей, що характеризують особистість підозрюваного, потерпілого, свідка тощо, — 6 %.

За даними респондентів, нетрадиційні засоби використано під час розслідування:

- вбивств — 34 %
- зґвалтувань — 9 %;
- крадіжок — 14 %;
- грабежів — 9 %;
- розбоїв — 10 %;
- шахрайств — 7 %;
- тероризму — 4 %;
- бандитизму — 3 %;
- злочинів у сфері обігу наркотичних засобів — 5 %;
- незаконного заволодіння транспортними засобами — 2 %.

Таким чином, зазначені вище результати анкетування свідчать, що працівники правоохоронних органів найбільш обізнані з можливостями застосування для розслідування злочинів гіпнозу, одорології та поліграфа, їх же вони вважають і найефективнішими нетрадиційними засобами. Не дивно, що саме цим засобам науковці приділяють найбільшу увагу. При цьому серед науковців є як прихильники, так і противники їх застосування.

Зокрема, автори відомого підручника Т.В. Авер'янова, Р.С. Белкін, Ю.Г. Корухов, Є.Р. Росинська досліджують технічний, тактичний, процесуальний, етичний та інші аспекти застосування одорології та поліграфа [1, с. 387—397]. Цим питанням приділяє увагу і В.О. Волинський, зазначаючи, що на сьогодні достовірність отриманої за допомогою поліграфного тестування інформації коливається від 75 % до 95 % (згідно з різними джерелами) і стосовно технічного, тактичного та етичного аспектів його застосування чаша наукових терезів схиляється на користь поліграфа. Проте його використання у межах кримінально-процесуального законодавства залишається проблематичним [9, с. 283—285].

В.К. Весельський, узагальнюючи думки науковців щодо використання нетрадиційних засобів, зокрема гіпнозу і поліграфа, наводить також приклад щодо використання біоритмології слідчим М.М. Китаєвим [7, с. 13—19]. Крім того, вчений зазначає, що говорити про використання поліграфа у процесуальній діяльності ще зарано, але у майбутньому накопичені емпіричні відомості щодо його застосування в оперативно-розшуковій діяльності дозволять повернутися до питання про можливість його впровадження у процес розслідування злочинів за умов чіткої регламентації поліграфного тестування [8, с. 25].

Н.С. Карпов наводить результати опитування суддів, згідно з якими 78 % респондентів мають лише загальну уяву щодо поліграфа, 22 % про нього взагалі не знають, і жоден з опитаних нічого не знає про методіку тестування за допомогою цього засобу. Водночас 90 % респондентів вважають за можливе використання поліграфа під час розслідування злочинів. Науковець висловлюється за офіційне визнання допустимості та правомірності застосування поліграфа. Позитивну оцінку автор надає і застосуванню гіпнозу для отримання інформації, значущої для розкриття злочину [11, с. 21—22].

На думку В.О. Коновалової та В.Ю. Шепітька, слідчим і суддям необхідно заборонити застосування у практичній діяльності прийомів, які передбачають вплив на психіку людини за допомогою екстрасенсорики, гіпнозу тощо. Проте автори зазначають, що проведене ними опитування слідчих прокуратури та МВС України дозволило дійти висновку, що 9 % опитаних співробітників намагаються використовувати

прийоми, які базуються на впливі екстрасенсорики, магнітних бур, гіпнозу, і при цьому сподіваються на позитивні результати [13, с. 143].

На думку В.М. Тертишника, використання поліграфа дозволяє отримати інформацію від осіб, наділених певним процесуальним статусом і відповідними правами, проти їх волі, що рівнозначно отриманню інформації шляхом обману чи насильства і суперечить моральним засадам кримінального судочинства. Він також виступає проти застосування у доказуванні гіпнозу, екстрасенсорики та інших нетрадиційних методів [18, с. 37]. Категорично проти використання гіпнозу під час провадження слідчих дій виступають й інші вчені [6, с. 279—281].

Водночас В.М. Стратонов та І.М. Мінько більш толерантно ставляться до можливості застосування гіпнозу, поділяючи думку психологів, які висловлюються за доцільність його використання під час допиту потерпілих, які зазнали психологічної травми. При цьому вчені наводять низку історичних фактів і досвід сучасної міжнародної практики застосування гіпнозу під час розслідування злочинів [17, с. 127—129].

Доцільним і допустимим вважають застосування гіпнозу А. Кавалієрис і Л. Маканс, посилаючись на закордонний досвід опитування потерпілих і свідків під гіпнозом для отримання незамінної для розкриття злочину інформації [10, с. 62].

На думку О.В. Крючкової, коли за певних причин слідчий не може отримати правдивих показань, слід звертатися до нових засобів отримання відомостей. Автор переконаний, що можна допустити допит під гіпнозом, але лише як джерело оперативної, а не процесуальної інформації [14, с. 44—47]. Схожу позицію займає і Е.С. Мальцева, яка, посилаючись на сучасну статистику щодо кількості кримінальних справ, пов'язаних із застосуванням наркотичних, психотропних та інших хімічних речовин, які пригнічують функцію пам'яті, вважає доволі актуальною проблему амнезії у потерпілих та її подолання в інтересах розкриття злочину. На її думку, для досягнення об'єктивності необхідно дані, отримані за допомогою гіпно-репродукції, підтверджувати свідченнями та фактами, встановленими звичайним порядком під час розслідування [15, с. 31—32].

Т.Ф. Моїсеєва визнає безсумнівною значущість проведення психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа під час розслідування злочинів для отримання переважно орієнтувальної інформації [16, с. 26].

Отже, стислий огляд думок науковців свідчить, що навіть серед прихильників гіпнозу і поліграфа переважає думка, що завдяки використанню цих засобів під час розслідування можна отримати інформацію лише оперативного чи орієнтувального характеру, яку варто застосовувати у процесі розслідування як криміналістично значущу.

Слід зазначити, що інформація, отримана завдяки застосуванню гіпнозу чи поліграфа, певною мірою має інтуїтивний характер.

Відомості, отримані від окремого джерела (людини) за допомогою інструментальної детекції чи гіпно-репродукції, суб'єктивно оцінюються та розшифровуються дослідником. У першу чергу це стосується використання поліграфа. Тому навіть якщо вважати методики проведення вимірювань за його допомогою більш-менш досконалими, процес оцінювання результатів поліграфістом щоразу матиме суб'єктивний характер, адже він має враховувати, що:

– по-перше, кожна людина індивідуальна і індивідуально реагує на певний подразник-запитання;

– по-друге, обставини події, щодо яких від людини воліють отримати інформацію, завжди у чомусь відмінні від обставин інших подій, навіть і доволі схожих, що унеможлиблює повну типізацію всіх запитань (окремі з них матимуть індивідуальний характер);

– по-третє, люди по-різному можуть розуміти зміст запитань (навіть повністю ідентичних).

Отже, на цей час потенційно неможливо створити ідеальну методику розшифрування результатів інструментальної детекції, а отже, «білі плями» у ній будуть заповнюватися знаннями, отриманими дослідником на інтуїтивному рівні.

Попереджають про небезпеку використання поліграфа у правоохоронній діяльності В.О. Коновалова та М. Панов, обґрунтовуючи це тим, що відмова від наукових постулатів формування внутрішнього переконання може призвести до їх заміни інтуїтивними припущеннями, які легко можна використовувати у неординарних корисних цілях [12, с. 188].

Застосування гіпнозу також пов'язано з інтуїтивними якостями дослідника. З одного боку, від суб'єкта, який піддається впливу гіпнозу, інформація про подію чи окремі її обставини зазвичай надходить у готовому для безпосереднього сприйняття вигляді, тобто на поставлене запитання він надає більш-менш детальну відповідь. З іншого боку, цей суб'єкт не здатний послідовно і логічно розповісти про обставини, які цікавлять слідство, і у такому випадку його розповідь ініціюють шляхом постановки уточнюючих запитань (приблизно так, як це робив би слідчий під час звичайного допиту). Зважаючи на необізнаність дослідника з обставинами події, під час формулювання запитань він може користуватися інтуїтивними припущеннями.

Підсумовуючи зазначене, слід наголосити на позитивному в цілому ставленні працівників правоохоронних органів до використання нетрадиційних засобів, що зумовлено розумінням того, що будь-яка криміналістично значуща інформація здатна наштовхнути на пошук слідів, встановлення особи злочинця та обставин події.

Список використаної літератури

1. *Криміналістика* : учебник для вузов / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.] ; под ред. Р.С. Белкина. — М. : НОРМА-ИНФРА М, 2001. — 990 с.
2. *Анушат Эрих*. Искусство раскрытия преступлений и законы логики / Эрих Анушат. — К., 1997. — 78 с.
3. *Белкин Р.С.* Криміналістика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р.С. Белкин. — М. : НОРМА-ИНФРА М, 2001. — 240 с.
4. *Бірюков В.В.* Криміналістично значима та оперативно-розшукова інформація. Їх зміст та співвідношення / В.В. Бірюков // Вісник Луганського університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. — 2008. — Спец. вип. № 1. — Ч. 2. — С. 14—22.
5. *Бірюков В.В.* Криміналістически значимая информация в процессе расследования / В.В. Бірюков // Вісник ЛІВС МВС України. — 2001. — № 2. — С. 219—223.
6. *Вакулик О.А.* Нетрадиційні методи допиту / О.А. Вакулик // Криміналістика у протидії злочинності : тези доповідей наук.-прак. конф. (Київ, 16 жовт. 2009 р.). — К. : Хай-Тек Прес, 2009. — 532 с.

7. *Весельський В.К.* Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : монографія / В.К. Весельський. — К. : НВТ «Правник», 1999. — 126 с.

8. *Весельський В.К.* Поліграф у діяльності по розкриттю та розслідуванню злочинів / В.К. Весельський // Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття і розслідування злочинів у сучасних умовах : тези доп. міжн. наук.-практ. конф. — К. : НАВСУ, 2001. — Ч. II.

9. *Волынский В.А.* Криминалистическая техника: наука–техника–общество–человек / В.А. Волынский. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. — 311 с.

10. *Кавалиерис А.* О возможностях использования гипноза при опросе потерпевших и свидетелей-очевидцев / А. Кавалиерис, Л. Маканс // Вестник криминалистики. — 2009. — Вып. 1 (29).

11. *Карпов Н.* Исчерпаны ли возможности нетрадиционных средств и методов / Н.Карпов // Закон и жизнь. — 2004. — № 11. — С. 18—22.

12. *Коновалова В.* Інтуїція: поняття і роль у судочинстві / В. Коновалова, М. Панов // Вісник Академії правових наук. — 1999. — № 1 (6). — С. 180—188.

13. *Коновалова В.Е.* Криминалистическая тактика: теории и тенденции : учеб. пособ. / В.Е. Коновалов, В.Ю. Шепитько. — Х. : Гриф, 1997. — 256 с.

14. *Крючкова О.В.* Про можливість застосування гіпнозу як методу впливу на допитуваних / О.В. Крючкова // Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття і розслідування злочинів у сучасних умовах : тези міжн. наук.-практ. конф. — К. : НАВСУ, 2001. — Ч. II.

15. *Мальцева Е.С.* Суггестия или «следственный гипноз» / Е.С. Мальцева // Следователь. — 2006. — № 4. — С. 31—32.

16. *Моисеева Т.Ф.* Проблемы использования полиграфа в судебной экспертизе / Т.Ф. Моисеева // Про актуальні питання судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розкриття і розслідування злочинів : матер. міжн. наук.-практ. конф. / [упоряд. Іщенко А.В., Барташук С.С., Дерій Р.М., Житник Н.С.] ; за заг. ред. І.П. Красюка, В.С. Печнікова. — К. : ТОВ «Еліт Прінт», 2010. — С. 24—27.

17. *Стратонов В.М.* Гіпноз як нетрадиційний метод у криміналістиці: проблеми, перспективи / В.М. Стратонов, І.М. Мінько // Актуальні проблеми сучасної криміналістики : матер. наук.-практ. конф. : у 2 ч. (Сімферополь — Алушта, 19—21 верес. 2002 р.) — Сімферополь : Доля, 2002. — Ч. 2. — С. 126—128.

18. *Тертышник В.М.* Теория доказательств : учеб. изд. / В.М. Тертышник, С.В. Слинко. — Харьков : Арсис, 1998. — 256 с.